

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗΝ
ΕΙΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ Κ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Τὸ θέμα πὸ ἐπέλεξα γιὰ τὴν ὁμιλία μου, κατὰ τὴν ἀποψινὴ, τόσο σπουδαία γιὰ μένα παρουσία μου στὸ περίπυστο αὐτὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φέρει τὸν τίτλο: «Ὁρθοδοξία καὶ Ὁρθόδοξος Πολιτισμὸς εἰς τὴν Εὐρώπην, εἰς τὸ τέλος μιᾶς χιλιετίας. Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ - Προβληματισμοί».

Πρόκειται γιὰ ἓνα θέμα εὐρὺ, ἀλλὰ καὶ ἐπίκαιρο. Ἀφορᾷ στὴ γηραιὰ ἡπειρὸ μας. Ἀφορᾷ στὴ χιλιετία πὸ λήγει. Ἀφορᾷ στὴν Ὁρθοδοξία καὶ στὸν Ὁρθόδοξο Πολιτισμὸ μας. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολὴ καλεῖται ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ κάμει τὴν ἀποτίμησιν γι' αὐτὰ πὸ καταγράφτηκαν ἱστορικῶς, καὶ νὰ ἐκφράσει τὴν προοπτικὴ τῆς γι' αὐτὰ πὸ εἶναι εὐκατὰ καὶ ἀναμενόμενα νὰ γίνουν.

Σήμερα, ὡς γνωστὸν, ὑπάρχει ἡ de facto νεωτέρα παρουσία τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Εὐρώπης, κατόπιν τῆς μεταπολεμικῆς, κυρίως, μεταναστευτικῆς, ἐργατικῆς καὶ τῆς γενικώτερης ἐξόδου τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ φυσικὰ καὶ τῶν ἄλλων Ὁρθόδοξων, κατὰ ἑκατοντάδες χιλιάδων. Ὑπάρχει τὸ ἀναμφίλεκτο γεγονός τῆς ἐντάξεως τῆς Ὁρθόδοξου Ἑλλάδος μας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσιν. Καὶ ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ρηξικέλευθη παρουσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μέσῳ τοῦ Μονίμου Γραφείου του τῶν Βρυξελλῶν, μαζὶ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, στὶς δραστηριότητες τοῦ πολυσχιδοῦς Εὐρωπαϊκοῦ Ὄργανισμοῦ τῆς Ε.Ο.Κ., καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τῆς Εὐρωβουλῆς τοῦ Στρασβούργου.

Ὅλα αὐτὰ, τὰ θετικὰ στὸ σύνολό τους στοιχεῖα, ἐπικεντρώνονται σὲ ἓνα κείμενον ἐρώτημα: *Ἡ τόσο ἔντονη παρουσία καὶ διαπλοκὴ — μὲ τὴν καλὴ σημασίαν τοῦ ὄρου — τοῦ σύγχρονου Ὁρθόδοξου γίνεσθαι στὴν Εὐρωπαϊκὴ πραγματικότητα, τί μπορεῖ νὰ σημαίνει; Σὲ μιὰ τόσο σημαντικὴ καμπὴ τοῦ χρόνου, ὅπως εἶναι τὸ τέλος μιᾶς ὀλόκληρης χιλιετίας καὶ ἡ ἀρχὴ μιᾶς νέας, ἡ παρουσία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς πολιτισμικῆς τῆς παρακαταθήκης, ποιὸν κριτικὸν λόγον καὶ ποιά ἀποτίμησιν προσώπων, γεγονότων καὶ καταστάσεων μπορεῖ νὰ στοιχειοθετήσουν γιὰ τὴν Εὐρώπην τοῦ σήμερα καὶ τοῦ αὔριο;*

Δὲν θὰ μιλήσω γιὰ τὸ τί καλεῖται νὰ προσφέρει ἡ Ὁρθοδοξία στὴν Εὐρώπην. Οὔτε γιὰ τὸ τί ἡ Εὐρώπη περιμένει ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία. Περὶ αὐτοῦ ἔχει γίνεσθαι καὶ γίνεται πολὺς λόγος, μέχρις ὑπερβολῆς καὶ ὑπάρχει ὑπερκορεσμός.

Θὰ θέσω, ὅμως, μερικά ἐρωτήματα καὶ θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτά, πάντοτε στὰ πλαίσια τοῦ τριπτύχου τοῦ θέματός μου, ποῦ ξεδιπλώνεται μπροστά μας, καὶ ποῦ εἶναι: α) ὁ χρόνος καὶ εἰδικώτερα ἡ χιλιετία σὲ Ὁρθόδοξη προοπτική, β) ὁ πολιτισμός, ἰδιαίτερα κάτω ἀπὸ τὶς ἰδιαιτερότητες ἐκεῖνες, ποῦ τὸν προσδιορίζουν σὰν Ὁρθόδοξο Πολιτισμό, καὶ γ) ἡ Εὐρώπη, ὅπου συναντήθηκε καὶ συναντᾶται ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολὴ μὲ τὴ Δύση. Φυσικὰ δὲν θὰ παραλείψω νὰ κάμω τὴ δέουσα ἀναδρομὴ στὰ ἱστορικὰ δεδομένα, αὐτὰ ποῦ καταγράφτηκαν καὶ καταγράφονται μέσα στὴ λήγουσα χιλιετία, καὶ τὰ ὅποια μποροῦν καὶ ὀφείλουν νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρόκριμα γιὰ μιὰ σωστὴ ἀξιολόγηση τοῦ χθὲς καὶ γιὰ μιὰ ἰσόρροπη ἐκτίμηση τῆς προβληματικῆς καὶ τῶν προοπτικῶν τοῦ αὔριο.

* *

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, ἐν πρώτοις, νὰ ἐκθεολογήσω μὲ συντομία τὰ περὶ χρόνου καὶ εἰδικώτερα τὰ περὶ χιλιετίας, σὰν μιὰ μετρικὴ μονάδα τοῦ χρόνου σὲ Ὁρθόδοξη προοπτικὴ.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ χρόνος, καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενος, ἀποτελεῖ μιὰν ἀνθρώπινη μετρικὴ συμβατικότητα. Ἡ Ἁγία Γραφή, προσδιορίζουσα τὴν ἀξία τοῦ χρόνου ἔναντι τοῦ Θεοῦ, λέγει: «Χίλια ἔτη ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς σου ὡς ἡ ἡμέρα ἡ ἐχθές, ἥτις διῆλθεν» (Ψαλμ. 89,4). Ἡ δὲ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ, προσδιοριζόμενῃ ἀπλά, μὲ μέτρο τὸν χρόνο, κατὰ τὴ ρῆση τοῦ ὕμνουδοῦ, «ὡς ἄνθος μαραίνειται καὶ ὡς ὄναρ παρέρχεται καὶ διαλύεται πᾶς ἄνθρωπος...».

Ὁ χρόνος, λοιπόν, μὲ τὶς ὑποδιαιρέσεις του σὲ χιλιετίες, αἰῶνες καὶ ἔτη, σὲ μῆνες καὶ νομηνίες, σὲ μέρες καὶ ὥρες, σὲ λεπτὰ καὶ δευτερόλεπτα καὶ δέκατα τούτων καὶ στὰ τούτων κλάσματα, ποῦ μετροῦν τὰ τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας, ὅλα εἶναι πεπερασμένα πρὸ τῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ. Ἄλλωστε καὶ αὐτὸς ὁ θεολογικὸς ὅρος «αἰωνιότης τοῦ Θεοῦ» εἶναι κατασκευάσμα τῆς θεολογούσης σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου. «Ἄπειρον οὖν τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον — κατὰ τὸν ἱερόν Δαμασκηνόν — καὶ τοῦτο μόνον αὐτοῦ καταληπτόν, ἡ ἀπειρία καὶ ἀκαταληψία» (Δαμασκηνού, Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως, Α', 7 PG 94,800).

Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἡ Ἁγία Γραφή μιλεῖ περὶ τοῦ «πληρώματος τοῦ χρόνου», προκειμένου γιὰ τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Κυρίου. «Ὅτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ, γενόμενον ἐκ γυναικός, γενόμενον ὑπὸ νόμον, ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον ἐξαγοράσῃ, ἵνα τὴν υἰοθεσίαν ἀπολάβωμεν» (Γαλ. 4,4). Ὁ δὲ «παρὸν αἰών», ὁ «ἀπατεών», θὰ παρέλθει. Καὶ μόνον ὅταν «...κηρυχθῇ τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, εἰς μαρτυρίαν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, τότε ἔξει τὸ τέλος» (Ματθ. 24,14). Τότε, δηλ. στὸ τέλος τοῦ κατ' ἀνθρώπον μετρούμενου χρόνου.

Κατὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον μόνος ἰσχύων χρόνος εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐτάζεται ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ διέπεται ἀπὸ τῆ Χάρη Του, σημαίνει ὅτι συμβατικὸς εἶναι καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου σὲ περιόδους «πρὸ Χριστοῦ» καὶ «μετὰ Χριστόν».

Διὸ καὶ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογικὴ σκέψη καὶ παράδοση, κυρίως δὲ γιὰ τὴ μυστικὴ θεώρηση τοῦ χρόνου, τὸ ἰσχύον στοιχεῖο εἶναι, ὅπως κάθε ἀξιολόγηση καὶ ἐκδοχὴ τοῦ χρόνου γίνεται σὲ μιὰ ἄλλη διάσταση, πολὺ πρὸ πνευματικῆ καὶ ἐσώτερη.

Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο θέλησε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συμβατικότητα τοῦ χρόνου τοῦ «πρὸ Χριστοῦ» καὶ «μετὰ Χριστόν», καὶ νὰ δώσει μιὰ τελείως ἄλλη προοπτικὴ στὴν ἐπισήμανση καὶ στὸν ἐορτασμὸ τῆς εἰσόδου τῆς ἀνθρωπότητος στὴ νέα χιλιετία τοῦ 2000. Νομίζω, ὅτι μερικὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα ἐν προκειμένῳ θὰ εἶναι χρήσιμα.

Ὡς γνωστὸν, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀσχολεῖται, ἀπὸ δυὸ καὶ πλέον ἔτη, μὲ τὸ θέμα αὐτό. Καὶ ὥρισε ἤδη μιὰ Μείζονα Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ στὸ Φανάρι, ὑπὸ τὴν προεδρία τῆς ἐλαχιστότητός μου, ἡ ὁποία εἰσηγήθη καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ παράγει ἰδέες καὶ σχεδιασμοὺς γιὰ τὰ δέοντα γενέσθαι. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ εἰσηγηθήκαμε καὶ ἀπετέλεσε ἀπόφαση τῆς Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Μητέρα Ἐκκλησία μιὰ σύντομη καὶ περιεκτικὴ κεντρικὴ ἰδέα, γιὰ τὴν ὁποία τόσο ἐπικαίρως καὶ εὐστόχως μίλησε ὁ Παναγιώτατος Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος στὴ Σύναξη τῆς Ἱεραρχίας τοῦ Θρόνου, στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες εὐκαιρίες. Καθορίστηκε, λοιπόν, ἡ νέα χιλιετία νὰ εἶναι: «Χιλιετία τοῦ 2000, «σὺν Χριστῷ» καὶ «ἐν Χριστῷ». Χιλιετία δηλ. ἡ ὁποία πρέπει νὰ βιωθεῖ — τὴν ὁποία πρέπει νὰ βιώσει ἡ Ὁρθοδοξία καὶ ὁ Χριστιανισμὸς — ὄχι σὰν μιὰ ἀπλῶς μετὰ Χριστόν ἐποχὴ, ἀλλὰ σὰν μιὰ ἐνσυνείδητη πορεία πρὸς κατάρκτηση τοῦ χρόνου, μὲ τὸν ἀταλάντευτο πάντοτε «χριστοκεντρικὸ» προσανατολισμὸ, κατὰ τὸν ὁποῖο «σὺν» καὶ «ἐν» Χριστῷ σημαίνει, ὅτι σὲ κάθε φάση τῆς ἐφ' ἐξῆς ζωῆς θὰ εἶναι παρὼν ὁ Κύριος, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ κατευθύνει τὴ βιοτὴ καὶ πολιτεία μας καὶ τὴν κάθε θετικὴ προσπάθειά μας πρὸς τὸ καλλίτερο.

Μόνον ἔτσι ἡ διάβασή μας στὸ 2000 μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ πραγματικὴ «διέλευση», ἓνα νέο Πάσχα, ἓνα «Pesah» κατὰ τὴ ρῆση τῆς Π.Δ. (Ἱεζοδ. 12,12). «Ὅτε καὶ θὰ δοῦμε ἐπαναλαμβανόμενῃ καὶ πάλι τὴν παρουσία τοῦ Κυρίου στὴ ζωὴ μας, ὅπως τότε, ὅταν ὁ Θεός, παρεμβὰς στὶς περιπέτειες τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, μετέτρεψε τὴ δουλεία σὲ λύτρωση.

Αὐτὰ γιὰ τὴ θεολογία τοῦ χρόνου καὶ τὴ χριστοκεντρικὴ ἀξιολόγηση τῆς χιλιετίας ποὺ τελειώνει.

* *

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὸ δεύτερο στοιχεῖο τοῦ θεματικοῦ τριπτύχου μας, στὸν πολιτισμὸ γιὰ νὰ δοῦμε τί ὑπῆρξε, μέσα στὴ λήξασα χιλιετία, ὁ Ὁρθόδοξος πολιτισμὸς σὲ σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη εἰδικῶς, τὸ χῶρο αὐτὸ τῆς ἀμεσώτερης συνάντησης μεταξὺ Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ Εὐρωπαϊκῆς Δύσεως.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία ὁ λόγος περὶ πολιτισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο φραστικός, πομπώδης ἢ θριαμβολογικός, ἀβαθής, πρόχειρος καὶ ἐξωπραγματικός. Ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ λόγος σὲ ὕφος ἱερεμιάδων. Τόσο μᾶλλον ἐφ' ὅσον μιλοῦμε γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν πολιτισμικὴ της παρακαταθήκη ἐπ' ἀναφορᾶ πρὸς τὴν Εὐρώπη καὶ τὸν ἀντίστοιχο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ, τὸν τόσο πολυδιάστατο, ἀλλὰ καὶ ἀδιαμφισβητήτως διεισδυτικὸ.

Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ δοθεῖ μιὰ περιγραφή τοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴ σκέψη καὶ τὴ βιωματικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδοξίας. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ θὰ ἔλεγα:

Πολιτισμὸς γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία εἶναι κάθε τι ποὺ καλλιεργεῖται, ἀναπτύσσεται καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς κάθε ἐποχῆς, καὶ προκειμένου γιὰ τὸν χριστιανικὸ πολιτισμὸ, ἀπὸ τὸν χριστιανὸ καὶ ἰδίᾳ τὸν ὀρθόδοξο ἄνθρωπο — μέσα στὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων ποὺ τοῦ παρέχονται ἀπὸ τὸ ἔσω ἐγὼ του, ἀπὸ τὸν ἀμεσα περιβάλλοντα αὐτὸν κόσμον καὶ ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς καὶ ὀρθόδοξες καταβολές του, χρησιμοποιοῦντας φυσικά, ἐλεύθερα καὶ ἀκώλυτα, ὅλες τὶς ψυχικὲς, πνευματικὲς καὶ σωματικὲς δυνάμεις του. Τὰ ἔτσι παραγόμενα καὶ συνυφαινόμενα μὲ τὸ εἶναι του καὶ τὴ ζωὴ του στοιχεῖα εἶναι τὰ ποικίλα ἰδεολογικά, ὅσο καὶ πραγματιστικὰ σχήματα, μορφώματα καὶ ἔργα, τὰ μικρὰ ἢ τὰ μεγάλα, τὰ προσωπικὰ ἢ τὰ κοινῆς ὠφελείας καὶ ἐμβελείας, τὰ ὁποῖα, ὡς πολιτιστικὰ δημιουργήματα, ἐκφράζουν τὸν ἴδιο, σὰν συγκεκριμένον πρόσωπον, τὴν ἐποχὴ του, σὰν συγκεκριμένη στιγμή τοῦ γενικώτερου γίγνεσθαι, τὸν δὲ χῶρον μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται καὶ μεγαλουργεῖ αὐτός, ἢ κινήθηκαν καὶ μεγαλούργησαν οἱ πρόγονοί του, σὰν χῶρον τὸν ὁποῖο προσδιορίζει ἢ αὐτοσυνειδησία καὶ ἢ ταυτότης του. Μόνον ἔτσι τὸ πολιτιστικὸ του ἔργο καταγράφεται, ἀποκτᾶ ξεχωριστὸ ὄνομα καὶ χαρακτῆρα, καὶ γνωρίζεται καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους σὰν πολιτιστικὴ δημιουργία, μὲ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους ἰδιαιτερότητές του.

Μακρὰ εἶναι ἴσως ἡ περιγραφή αὐτὴ τοῦ πολιτισμοῦ σὲ Ὁρθόδοξην προοπτικὴν. Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ὁ μόνος ὀρισμὸς ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι. Καὶ μέσα στὴ χιλιετία ποὺ τελειώνει — γιὰ νὰ μείνουμε μόνον σ' αὐτὴ — ὑπῆρξαν πολλοὶ καὶ διάφοροι. Διάφοροι, ἐπὶ παραδείγματι, ἦταν οἱ ὀρισμοὶ ποὺ ἐδίνοντο στὸ θέμα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καντίου ἢ τοῦ Καρτεσίου, διάφοροι ἦταν αὐτοὶ τοῦ

Jean-Jacques Rousseau, τοῦ Voltaire, τοῦ Nietzsche, τοῦ Schleiermacher, ἢ στοὺς χρόνους μας, ἐνὸς Heidegger ἢ ἐνὸς Bultmann. "Ὅπως διάφορος ἦταν ὁ ὀρισμὸς ποὺ ἔδινε ὁ Ὀρθολογισμὸς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἢ ὁ ἱστορικὸς Ὑλισμὸς, ἢ ἡ κομμουνιστικὴ κοσμοθεωρία κ.λπ. Καὶ φυσικὰ, κατὰ διάφορο τρόπο προσεγγίζουν τὸ θέμα ἡ σημερινὴ ἐποχὴ τῆς ἀπόλυτης ἐπιστημοκρατίας, τῆς τεχνολογίας, τοῦ καταναλωτισμοῦ, τῶν συγχρόνων, ἐλάχιστα πειστικῶν καὶ καθόλου ἀνθεκτικῶν, ρευμάτων καὶ θεωριῶν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ, ἢ τῆς μεταχριστιανικῆς λεγομένης σκέψεως, ἢ τῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθερώσεως, ἢ τῆς μαύρης θεολογίας κ.λπ. Ἄρκεῖ νὰ λεχθεῖ, ὅτι δύο δυτικοευρωπαῖοι διανοούμενοι καὶ ἐθνολόγοι, ὁ A. L. Kröber καὶ ὁ C. Kluckhohn, σὲ εἰδικὴ μελέτη τους, ἀναφέρουν 160 ὄλους ὀρισμοὺς τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ προσθέτουν καὶ τὸ δικό τους, τὸν 161ο, καὶ φυσικὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἀποτελεῖ λεκτικὴ ὑπερβολή.

* *

Πάντως, ἡ περιγραφή τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔδωσα παραπάνω σὲ ὀρθόδοξη προοπτικὴ, περιλαμβάνει τὰ τρία καίρια γνωρίσματα γνησιότητος καὶ φερεγγυότητος τῆς κάθε πολιτισμικῆς δημιουργίας στὴ ζωὴ, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ σειρά ὁ ἄνθρωπος πρῶτον, ὁ κόσμος δεύτερον καὶ ὁ Θεὸς τελικὰ καὶ ὀριστικά. Καὶ ἐξηγοῦμαι.

"Ὅτι ἀρχὴ καὶ προϋπόθεσις τῆς κάθε λειτουργίας στὸ χῶρο τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τὸ λογικὸ αὐτὸ ὂν, τὸ ψυχοσωματικὰ δραστηριοποιούμενο, περὶ αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς πνευματικὲς, τὶς γνωστικὲς καὶ τὶς ψυχικὲς του δυνάμεις, εἶναι ὁ πρωτεργάτης τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς εὐγενέστερης καὶ μονιμότερης αὐτῆς κατακτῆσεώς του. Πολιτισμὸς μὴ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐκπορευόμενος, μὴ ἀπὸ αὐτὸν ὑπαγορευόμενος καὶ δημιουργούμενος, καὶ ἀνεξαρτήτως ἢ ἔξω τῆς θελήσεως καὶ τῶν δυνατοτήτων του ὑφιστάμενος καὶ ἐπιβαλλόμενος δὲν νοεῖται. Αὐτὸς (ὁ ἄνθρωπος) τὸν καθιερώνει, καὶ αὐτός, κατὰ περίπτωσιν, τὸν καθαιρεῖ, ἐφ' ὅσον αὐτὸς τὸν κρίνει ἂν εἶναι γνήσιος καὶ ἀληθινὸς ἢ ἂν εἶναι ψευδεπίφανος καὶ παραπονητικὸς τῆς ὅποιας ἀξίας ποὺ διεκδικεῖ.

Βεβαίως, μένει πάντοτε τὸ δίλημμα: *Τί σὲ τί προηγεῖται;* Δηλ. ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἐξάνθρωπιζων καὶ ἀναδεικνύων τὸν πολιτισμόν, καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν τὴν ζωὴ καὶ τὸν κόσμον, ἢ ὁ πολιτισμὸς εἶναι ὁ ἐκπολιτίζων τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἱστορίαν;

Τὸ δίλημμα εἶναι ὑπαρκτό. Μᾶς εἰσάγει, ὅμως, στὸ δεύτερο ἀναφαίρετο γιὰ τὸν πολιτισμὸ στοιχεῖο, τὸν κόσμον.

Ὁ ἄνθρωπος, βεβαίως, δὲν νοεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ κάθε μορφὴ πολιτισμικῆς δράσεως, εὐρίσκονται σὲ ἄμεση συνάρτηση πρὸς τὸν κόσμον. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὁ πολιτισμὸς εἰσάγει καὶ τοπο-

θετεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸν κόσμο γιὰ νὰ καρπωθεῖ αὐτὸς (ὁ ἄνθρωπος) τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ νὰ καταξιωθεῖ ὡς πολιτισμένο ὄν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει καὶ ἀξιοποιήσῃ τὸν κάθε γνήσιο πολιτισμὸν ὡς κατάκτηση καὶ κεφάλαιο τῆς ζωῆς.

Στὸν πολιτισμὸν, ὅμως ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ καὶ μιὰ ἄλλη δυναμικὴ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ἰωάν. 18,36). Εἶναι ὁ θεῖος παράγων καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ στοιχεῖον ἰδιαιτερότητος τῆς Ὁρθόδοξης ἐκδοχῆς τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ θεῖος αὐτὸς συντελεστής εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος, παρεμβαλλόμενος στὶς ποιτικὲς πολιτισμικὲς ἐκδηλώσεις καὶ μορφές, τὶς ὑπερβαίνει ὅλες, καὶ μὲ τὴν ὑπερβατότητά του αὐτὴ φωτίζει, ἐμπνέει, προωθεῖ καὶ σφραγίζει τοὺς δύο ἄλλους παράγοντας, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον. Ἡ παρέμβαση αὐτὴ δὲν περιορίζει φυσικὰ τὴν ὁποιαδήποτε πολιτισμικὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν τὴν αἰχμαλωτίζει στὰ μονοπάτια μιᾶς ἐκθηρηκευμένης μονομέρειας ἢ μιᾶς θεοκρατικῆς ὑποτέλειας.

Ὁ παράγων «Θεὸς» εἶναι αὐτὸς ποὺ δίνει στὸν κάθε πολιτισμὸν τὸ στοιχεῖο τῆς ἐσωτερικότητος, τῆς πνευματικότητος καὶ τῆς ἐξ ἀντικειμένου ἠθικῆς ἀξίας του. Ἄν σήμερα μιλοῦμε γιὰ τὴν «ψυχὴν» τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν εἴμαστε σὲ θέση νὰ λέμε, ὅτι ὁ δεῖνα πολιτισμὸς, ἢ αὐτὴ ἢ ἐκεῖνη ἢ ἐπὶ μέρους πολιτισμικὴ μορφή ἔχει «ψυχὴν», τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀναγνωρίζουμε, ὅτι ὁ συγκεκριμένος αὐτὸς πολιτισμὸς διαπνέεται καὶ διαπερᾶται ἀπὸ μιὰ ὑπερφυσικὴ, ἐσώτατη, διακριτικὴ, καθαρῶς πνευματικὴ, καὶ ἂν θέλετε, καὶ ἄυλη — καὶ παρὰ τὴν ὁποιαδήποτε ὑλικότητα μὲ τὴν ὁποία ἀποτυπώνονται οἱ διάφοροι πολιτισμοί — μιὰν ἄυλη, λέγω, πνοή. Καὶ ἡ πνοὴ αὐτὴ εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀναδεικνύει τὸν κάθε ὑπὸ ἐξέταση καὶ κρίση πολιτισμὸν, σὲ πολιτισμὸν ἀνώτερο, ἐπιτυχῆ, βιώσιμο, ἐπεκτεινόμενο στὸ χρόνο καὶ πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο, εὐληπτο καὶ προσληπτό, σὲ πολιτισμὸν, τέλος, κοινῆς καὶ καθολικῆς ἀποδοχῆς, σὲ πολιτισμὸν μὲ πανανθρώπινες ἐπεκτάσεις. Ἄν λείπει ὁ παράγων αὐτός, ὁ θεῖος παράγων, τὰ πολιτισμικὰ πράγματα καταντοῦν μορφώματα ἀπατηλά, καὶ πολλάκις ἐπικίνδυνα, κυρίως στὸν ἰδεολογικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸν ἄλλοις χώρους. Σὰν τέτοια, σὰν ἐπικίνδυνα δηλ. μορφώματα, ἐγγίζουν τὰ ὅρια καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ σατανισμοῦ, τὸν ὁποῖο εἶδαμε πῶς καὶ πόσο τὸν ἀποθέωσε μιὰ ὀρισμένη μερίδα τῆς κοινωνίας, φυσικὰ ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ συνόλου, γιὰ νὰ ἐπαληθεύσει τελικὰ αὐτὸ ποὺ λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «Αὐτὸς γὰρ ὁ σατανᾶς μετασχηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός. Οὐ μέγα οὖν, εἰ καὶ οἱ διάκονοι αὐτοῦ μετασχηματίζονται ὡς διάκονοι δικαιοσύνης, ὧν τὸ τέλος ἔσται κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν» (Α' Κορ. 11,14-15).

Αὐτές, λοιπόν, τὶς ἐκτροπὲς ἀποκλείει ὁ θεῖος παράγων στὸ χῶρο τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ αὐτὸς ἀναδεικνύεται ὁ οὐσιαστικώτερος συντελεστής φερεγγυότητος σὲ κάθε περίπτωση πολιτισμικῆς δημιουργίας.

* * *

Στὸ σημεῖο, ὅμως, αὐτὸ τίθεται ἐνώπιόν μας τὸ ἐρώτημα:

Ἡ χιλιετία ποὺ πέρασε ἀνταποκρίθηκε στὴν τέτοια, ὑψηλῆς στάθμης, ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τοῦλάχιστον τὸν κατανοεῖ καὶ τὸν ἔχει καθιερώσει ἡ Ὁρθόδοξη σκέψη καὶ παράδοση; Καὶ μπορεῖ νὰ καυχηθεῖ ἡ χιλιετία αὐτή, ὅτι παραδίδει τὴ σκυτάλη στὴ διάδοχό της τρίτη χιλιετία, ἔχουσα ἐξασφαλίσει γι' αὐτὴν τὶς προϋποθέσεις καὶ τὰ δεδομένα γιὰ μιὰ θετικὴ πορεία καὶ ἀνέλιξη;

Ἀσφαλῶς, ἡ λήγουσα χιλιετία ἔχει καταγράψει τεραστίας σημασίας καὶ ἐμβελείας στοιχεῖα σὲ πρόσωπα, σὲ γεγονότα καὶ σὲ καταστάσεις. Ἀλλὰ πόσα ἀπ' αὐτὰ καὶ σὲ ποιοῦ βαθμὸ ὑπῆρξαν πολιτιστικῶς ἄφογα, ἢ κατὰ περίπτωσιν ἀπλῶς ἀνεκτά;

Ἡ Ὁρθοδοξία, ἢ οὕτως ἢ ἄλλως ἐμπλακεῖσα στὰ διάφορα δρώμενα τῆς χιλιετίας, ἐπιτρέπει εἰς ἑαυτὴν νὰ ἔχει τοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις της ἐν προκειμένῳ, κυρίως ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ πρόκειται γιὰ τὴν Εὐρώπη — καὶ γι' αὐτὴν πρόκειται ἐδῶ — γιὰ τὴν Εὐρώπη στὴν ὁποία ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολή βρέθηκε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὑπέρποτε ἄλλοτε παροῦσα, κρίνουσα αὐτὴν καὶ κρινομένη ἀπ' αὐτὴν, ὅπωςδῆποτε δὲ καλουμένη, ἀλλὰ καὶ προκαλουμένη ἀπ' αὐτὴν (ἀπὸ τὴν Εὐρώπη) νὰ πεῖ τὸν ἑαυτῆς λόγο καὶ νὰ δώσει τὸ στίγμα τῆς κριτικῆς μαρτυρίας καὶ ἀποτίμησής της, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ («σύγκλισις») — ἡ περίφημη μαγικὴ λέξις τῆς σήμερον — ἡ σύγκλισις τῶν δύο πλευρῶν, Ὁρθοδοξίας καὶ Εὐρώπης, μὲ σωστὲς καὶ ἰσόρροπες ἀντιδόσεις.

* * *

Ἀναμφιβόλως, ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1001 ἕως τὸ 2000, ὑπῆρξε πολυδιάστατη, ἀλλὰ καὶ πολυτάραχη, τόσο γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὅσο καὶ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή.

Εἶναι ἐντυπωσιακό, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ γεγονός, ὅτι τὸ 1054, πενήντα μόλις χρόνια ἀπὸ τὸν ἐγκαινιασμό τῆς δευτέρας χιλιετίας, εἶχαν ὀδηγηθεῖ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ σχίσματος μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἔκτοτε ὅλη ἡ διαρρέυσασα χιλιετία πέρασε, δυστυχῶς, κάτω ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ πίεση αὐτοῦ τοῦ ἀνεπίτρεπτου γεγονότος.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ προσωπικὴ ἀνάμνηση καὶ ἐμπειρία. Συνώδευα στὴν Ἁγία Σοφία τὸν Καρδινάλιο Βεα, Πρόεδρο τότε τῆς νεοσύστατης Γραμματείας τοῦ Βατικανοῦ γιὰ τὴν Ἐνότητα τῶν Χριστιανῶν, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἐπισκέπτετο γιὰ πρώτη φορὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Φανάρι, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ ἀοιδίμου Ἀθηναγόρα, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐπομένως ἐπισκέπτετο καὶ τὴν Ἁγία Σοφία. Μοῦ ζήτησε νὰ τοῦ δείξω ποῦ ἀκριβῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἡ θέσις τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὅταν βρεθῆ-

καμε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ὁ Καρδινάλιος μὲ ρώτησε: «'Εδῶ ὁ προκάτοχός μου Καρδινάλιος Οὐμβέρτος, τὸ 1054, κατέθεσε τὸν λίβελλο καταδίκης τῆς Ὁρθοδοξίας, πὺ ἦταν ταυτοχρόνως καὶ λίβελλος ἐπισφραγίσεως τοῦ σχίσματος;» Στὴν καταφατική μου ἀπάντηση, συνέχισε: «Καὶ εἶμαι ὁ πρῶτος Καρδινάλιος, πὺ ἐπισκέπτεται μὲ ἐπίσημη ἀποστολή τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ χῶρο αὐτό;». Στὴν καταφατική καὶ πάλι ἀπάντησή μου, ὁ γηραιὸς ἐκεῖνος Καρδινάλιος πρόσθεσε: «'Ας συγχωρέσει ὁ Θεός, ἄς συγχωρέσει καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Θρόνος τὴν, κρίμασιν οἷς οἶδεν ὁ Κύριος, ἀνεπίτρεπτη ἐκείνη πράξη, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴ βάση ἑνὸς ὀδυνηροῦ καὶ ἐξ ἴσου ἀνεπίτρεπτου σχίσματος...». Καὶ σταθήκαμε σὲ στάση περισυλλογῆς, καὶ ἂν θέλετε, καὶ συντριβῆς.

'Αρνητικὸ, λοιπόν, γιὰ τὴ χιλιετία τὸ γεγονός τοῦ σχίσματος, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ ὀδηγήθηκε — εὐτυχῶς βέβαια — μὲ τέτοιες εὐγενεῖς πράξεις, καὶ στὴ συνέχεια μὲ πολὺ θαρραλέες ἐκατέρωθεν πρωτοβουλίες, στὴν ἀνεπανάληπτη καὶ ἱστορική ἄρση τῶν ἀναθεμάτων.

* *

'Ετσι, πάντως, ἀρνητικὰ ἄρχισε ἡ δευτέρα χιλιετία. Καὶ ἀκολούθησαν πλεῖστα ἄλλα γεγονότα, πὺ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν.

Μέσα στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἐσημειώθη ἡ διάπτυξις καὶ ὀλοκλήρωσις τοῦ κύκλου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀνατολή μὲ τὶς αὐτοκρατορίες τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴ Δύση ἐλάμβαναν χώρα ἀπρόβλεπτες ζυμώσεις, ποικίλες πολιτικὲς ἀνακατατάξεις, ἰδεολογικὲς ζητήσεις καὶ νέοι θεολογικοὶ προσανατολισμοί. Κράτη, βασιλεία καὶ θεσμοὶ ἀνέβαιναν καὶ κατέβαιναν. Νέα μοναχικὰ τάγματα ἐδημιουργοῦντο στὴ Λατινικὴ Δύση. Ὁρμητικὰ εἰσέβαλλε στὴ σκέψη καὶ στὴ θεολογία τῆς Δύσεως ὁ Σχολαστικισμός.

Παραλλήλως, στὸ Βυζάντιο ἐσημειώνετο ἡ ἀμφίδρομη πλημμυρίδα συζητήσεων γιὰ τὴν συμβατότητα καὶ τὴν ὑπεροχὴ μεταξὺ πλατωνισμοῦ καὶ ἀριστοτελισμοῦ. Αὐτὸ ὥθησε τὴ σκέψη, καὶ κυρίως τὴν ἀσκητικὴ διάθεση τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς, ἔχι μόνον στὸν ἀξιοθαύμαστο καὶ ἀνεπανάληπτο Ἡσυχασμό, μὲ πρωτεργάτας Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ καὶ τοὺς μυστικιστὰς συνασκητὰς του τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν — καὶ δυστυχῶς καὶ ἐπὶ βλάβῃ αὐτοῦ, ὅσον καὶ τῆς Ὁρθοδόξου συνοχῆς — στὶς ἡσυχαστικὲς ἐριδες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς πρὸ τῆς ἀλώσεως.

'Ἡ Δύσις ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, μέσα ἀπὸ μιὰ ἀμφιβόλου εἰλικρινείας ἐξωστρέφια περὶ δῆθεν περισώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸ γιγαντούμενο Ἰσλάμ, ἐξεστράτευε μὲ τὶς Σταυροφορίες της κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς. Ἐστάθμευε στὸν εὐκόλο τότε γι' αὐτὴν σταθμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατελάμβανε τὴν

«Πόλιν». Ἐγκαθίδρυε τὸ Λατινικὸ βασιλείο στὴν Ὁρθόδοξη Βασιλεύουσα. Ἐξω-
 θοῦσε τὴν Αὐτοκρατορικὴ Αὐλὴ καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ εἰς Νίκαιαν. Ἐχριε δι-
 κούς τῆς Πατριάρχας. Καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ τὶς συνακόλουθες τραγικὲς ἐπιπτώσεις, πού
 τὶς καταγράφει ἡ ἀδέκαστη ἱστορία. Καὶ ἀκόμη. Σὲ μιὰν ἀντίστροφη φορὰ καὶ πορεία,
 παρέσυρε τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ σὲ ψευδενωτικὲς συνόδους, ὄχι μιὰ ἢ δυό, καὶ
 σὲ προσπάθειες ὑπόπτων συναλλαγῶν καὶ ἀναποτελεσματικῶν συμμαχιῶν.

Καὶ ἀκολούθησε ἡ μοιραία ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «Ἐάλω ἡ Πόλις».
 Ἐκενώθη ἡ Βασιλεύουσα.

Ἄλλ' ἡ «κένωσις» ἐκείνη μετετρέπη σὲ «φυγὴν» πρὸς τὴ Δύση ὅλου σχεδὸν τοῦ
 ὑπάρχοντος πλεονάσματος τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ πνεύματος, τῆς σοφίας καὶ τῆς
 παιδείας, τῶν τεχνῶν καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἐφοδίων καὶ τοῦ ἀδαπάνητου βυζαν-
 τиноῦ δυναμισμού. Καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ συνέργεια τῆς «δεδουλωμένης» Ἀνατολῆς
 μὲ τὸν ἐλεύθερο δυναμισμό τῆς Δύσεως προέκυψε ἡ νέα κατάκτηση, ἡ Ἀναγέν-
 νησις, ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου χώρου τῆς Εὐρώπης. Καὶ ἀκολούθησε ἡ Μεταρρύθμι-
 σις, ὡς τὸ μεγαλύτερο σχίσμα τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμού. Αὐτὴν διαδέχθηκε ἡ ἀντί-
 στοιχη Ρωμαιοκαθολικὴ Ἀντιμεταρρύθμισις, ὡς ἔκφρασις τοῦ λατινικοῦ θεολο-
 γικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, κυρίως μὲ τὴν ἐν Τριδέντῳ Σύνοδο. Ἀκολούθησαν ἡ δημιουρ-
 γία νεωτέρων μοναχικῶν ταγμάτων, κυρίως τοῦ ἰσπανογενοῦς Ἰησουϊτισμοῦ, μὲ
 τὶς γνωστὲς ἀπόλυτες θέσεις καὶ τάσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ σημειωθοῦν ἀπρό-
 βλεπτες ὑπερβολές. Τέτοιες ὑπῆρξαν οἱ καταδικαστικὲς τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐπιστη-
 μόνων — ὁ Γαλιλαῖος δὲν ἦταν ὁ μόνος καταδικασθεὶς —, ἡ πρακτικὴ τῆς Ἱερᾶς
 Ἐξετάσεως, οἱ ἀντιπαλότητες καὶ οἱ ποικίλες διεγκυστίνδες ὡς πρὸς τὸ ἀσυμβίβα-
 στο θεολογίας καὶ φιλοσοφίας κυρίως. Ἦταν ἡ περίοδος πού διέλαμψαν τὰ ὀξύτερα
 πνεύματα φιλοσοφικῆς σκέψεως σὲ ὀλόκληρη τὴν Δύση. Ἡ ἀλληλοαναίρεσις πίστεως
 καὶ ἐπιστήμης, κοσμολογικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ἀναζητήσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφη-
 ρημένων σχημάτων λόγου καὶ ἰδεῶν ἀφ' ἑτέρου. Ἀκολούθησε ἡ φθορὰ τῶν πνευ-
 ματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν, ἐπεβλήθηκε ἡ ἐπικυριαρχία τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τῆς
 ἐκκλησίας στὰ κρατοῦντα πολιτικὰ καὶ πολιτειακὰ σχήματα, καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ ὅλες
 τὶς ἀναπόφευκτες ὑπερβολές καὶ ἐκτροπές.

Τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο καὶ στὰ ἐπέκεινα χρόνια, στοὺς «Κάτω, λεγομένους,
 Χρόνους», στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολὴ ἐπεβάλλοντο ὅλο καὶ περισσότερο οἱ ἀρνητικὲς
 συνέπειες τῆς ἀλώσεως. Στένευε ὁ κλοιός. Ὑποδουλώνετο τὸ ἡμέτερο Γένος, ἀλλὰ
 καὶ τὰ λοιπὰ Ὁρθόδοξα Γένη, μὲ τὴ συνέργεια, δυστυχῶς, καὶ ὅλων τῶν ἐκ Δύσεως
 πιέσεων, τὴ φορὰ αὐτὴ ὄχι μόνον τῆς Λατινικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Προτεσταντικῆς. Σκο-
 πὸς ἡ συρρίκνωση καὶ ὀμηρία, μὲ τὶς γνωστὲς μεθόδους τῆς προπαγάνδας, τοῦ προ-
 σλητυτισμοῦ, τῆς οὐνίας καὶ τῶν ἀπὸ μέρους τῶν ξένων διπλωματικῶν δολοπλοικιῶν,
 πού «ἔπιαναν» δυστυχῶς τότε στὴν πολιτικὴ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

* * *

Και φυσικά, τίθεται τὸ ἐρώτημα: Ἦταν ὅλα αὐτὰ μορφές πολιτισμοῦ; Ἀμφιβάλλω. Πῶς ὅμως ἀντιδρουῖσε ἡ Ἀνατολή; Αὐτὸ εἶναι ἓνα ὄντως σημαντικό κεφάλαιο τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας μας.

Ὅταν, πρὶν ἀπὸ ἀρκετὲς δεκαετίες, ὁ Ρουμάνος ἱστορικός Νικόλαος Jorga ἔγραφε τὸ ἔργο του «*Byzance après Byzance*», ἔχων ὑπ' ὄψη του τὴν μετὰ τὴν ἄλωση Ὁρθοδοξία, τὴν πράγματι «ἐν αἰχμαλωσίᾳ» κατὰ τὸν Runciman, καὶ περιέγραφε (ὁ Jorga) τὴν πολύπλευρη εἰρηνικὴ ἀμυντικὴ προσπάθεια τῆς Ὁρθοδοξίας γιὰ ἐπιβίωση, ἐξέφραζε ἀσφαλῶς, μὲ πολλὴ διορατικότητα καὶ ρεαλισμό, αὐτὸ τὸ ὁποῖο διατυπώνει στὶς μέρες μας ἓνας ἄλλος ἱστορικός, ὁ Philip Mansel, μὲ τὸ ἔργο του, ποῦ φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: «*Constantinople. City of the World's Desire. 1453-1924*» («*Κωνσταντινούπολις. Ἡ Πόλις ποὺ ἐπιποθεῖ ὁ κόσμος. 1453-1924*»). Τὸ ἔργο αὐτὸ μεταφράστηκε φέτος στὴν τουρκικὴ καὶ κυκλοφορεῖ εὐρύτατα, μὲ τὴ λέξη «*Kostantinopolis*» γραμμμένη τουρκιστὶ καὶ μὲ παχέα γράμματα στὸ ἐξώφυλλο. Ἴσως οἱ ὑποστηριζόμενες θέσεις νὰ μὴ εἶναι ὅλες ἐξ ἀντικειμένου σωστὲς καὶ νὰ εἶναι ἐπομένως ἀνατρέψιμες. Δίνουν ὅμως μιὰ σαφῆ ἰδέα πῶς ἐκινεῖτο καὶ ἀμύνετο, ἐπὶ πέντε αἰῶνες, ἡ Ὁρθοδοξία.

Εἶχε ἀρχίσει καὶ εἶχε τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἓνα εὐρὺ σχέδιο «ἀνοιγματος» πρὸς τὰ ἔξω, τόσο πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἢ ὅποια ἔκρυβε μέσα τῆς ἐλπίδες καὶ δυνάμεις, ποῦ μόνο ὁ ἐθναρχικὸς Οἰκουμενικὸς Θρόνος μποροῦσε νὰ ὁσφρανθεῖ καὶ νὰ συλλάβει, ὅσο καὶ πρὸς τὴ Δύση, ἢ ὅποια ἀπὸ κατακτῶσα δύναμις μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἓνας εἰρηνικὰ κατακτώμενος χῶρος. Ἔτσι συμβαίνει πάντοτε. «Ὁὐ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἀμαρτία, ὑπερεπερίσσευσεν ἡ Χάρις» (Ρωμ. 5, 20).

Ἔτσι ἐξηγοῦνται ὀρισμένες θετικὲς ἐξελίξεις στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Ἡ ἐπέκτασις τοῦ Θρόνου πρὸς Βορρᾶ, μὲ τὴν αὐτοκεφαλία καὶ τὴν Πατριαρχικὴ ἀξία ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱερεμία τὸν Β', τὸν Τρανό, στὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία (1589 καὶ 1593), ἡ παρουσία τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς, κυρίως τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στὶς παραδουνάβιες καὶ παρευξείνιες περιοχές, στὴν Οὐγγροβλαχία, στὴ Βεσσαραβία, στὴν Νότια Ρωσία κ.λπ., ἢ ἀνθησις τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, ἢ ἀνάκαμψις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἢ ἐπιμόρφωσις καὶ στὴν συνέχεια ἡ διδακτικὴ δραστηριότης ἐπιφανῶν κληρικῶν καὶ δασκάλων τοῦ Γένους, μέσα καὶ ἔξω, ἢ λειτουργία ἑλληνικῶν καὶ σλαβικῶν τυπογραφείων, ἤδη ἀπὸ τὴν πατριαρχεῖα Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (πεντάκις λειτούργησε καὶ πεντάκις ἐπαύθη λόγῳ τῶν ἐκ Δύσεως δολοπλοκιῶν), ἢ ὑπερπροστασία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου πρὸς τὰ τρία ἱστορικὰ Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς,

μέ την πεποίθηση ὅτι αὐτά, σωζόμενα ἀπὸ τὸν ἐπαπειλούμενο κίνδυνο, θὰ ἐνίσχυαν τὴν ἀμυντικὴ δύναμη τῆς Ὁρθοδοξίας. Καὶ ἀκόμη, οἱ καταλλήλως ὑποστηρικθεῖσες ἐθνικὲς ἀφυπνίσεις καὶ τὰ λυτρωτικὰ κινήματα καὶ ἡ εὐνοηθεῖσα ὑπὸ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας δημιουργία ἐλευθέρων καὶ ἀνεξαρτήτων Ὁρθοδόξων Κρατῶν, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ Ἐκκλησιῶν, καὶ τὰ αὐτοκέφαλά των, ἀρχῆς γενομένης — ἔστω καὶ μετ' ἐμποδίων — ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μέχρι καὶ τῆς Βουλγαρίας, παρὰ τὸν μεσολαβήσαντα Μακεδονικὸ ἀγῶνα καὶ παρὰ τὸ ἐπτὰ καὶ πλέον δεκαετιῶν Βουλγαρικὸ σχίσμα, ἡ λειτουργία θεολογικῶν Σχολῶν καὶ Ἀκαδημιῶν κατὰ χώρας καὶ πόλεις, ἡ πολὺ σημαντικὴ παρουσία τοῦ σφριγῶντος ἑλληνικοῦ στοιχείου — καὶ συνηθέστερα μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ — καὶ ἡ παράλληλη ἴδρυσις ἀκμαζουσῶν παροικιῶν στὰ μεγάλα κέντρα-πόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ ποικίλες δραστηριότητές τους, ὄχι μόνον στὸ χῶρο τοῦ κερδώου Ἑρμῆ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα πεδία. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἡ εἰρηνικὴ ἀπάντησις τῆς ἀμυνομένης Ὁρθοδοξίας πρὸς τὴ Δύση, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀνεπανάληπτο δεῖγμα πολιτισμικῆς παρουσίας στὴν καρδιὰ τῆς Εὐρώπης, ἓνα δεῖγμα ποὺ θὰ τὸ ζήλευαν πολλὲς μορφές δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἀντιστρόφως λειτουργοῦντος πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Καὶ ὅλα αὐτὰ σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ κυρίως στὸν ΙΘ' αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ Δύσις ζοῦσε τὴν πιὸ ἔντονη ὕλικο-τεχνικὴ ἀνάπτυξή της, ἰδεολογικὰ δὲ καὶ πολιτειακὰ, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα Γαλλικὴ ἐπανάστασι, δοκίμαζε καὶ τὴν παράλληλη προώθησι κοινωνικο-πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν συστημάτων μεγίστης ἐμβελείας, ἀποβλέπουσα ἔτσι νὰ ἐπηρεάσει τὸν εὐρύτερο ὑπερατλαντικὸ χῶρο ὅσο καὶ τὴν Ἀνατολή, τῆς ὁποίας ἡ στάσις ἦταν ἀμφίδρομη, στάσις δηλ. λήψεως καὶ δόσεως.

* *

Καὶ ἔτσι εἰσερχόμεστε στὸν λήγοντα Κ' αἰῶνα μας. Εἶναι γνωστὰ τὰ γεγονότα. Ἡ Ὁρθοδοξία σ' αὐτὸν τὸν αἰῶνα ἀνεβαίνει τὸν δύσβατο δρόμο τῆς πολιτιστικῆς τῆς ἀνασυντάξεως καὶ προσπαθεῖ νὰ προφθάσει τὴν προπορευόμενη Δύση. Ἔχει βγεῖ καὶ αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὴ Δύση καὶ μὲ τὴν εὐρύτερη Ἀνατολή τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὶς περιπέτειες δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ ἐνὸς ἐξαντλητικοῦ ψυχροῦ πολέμου. Ἡ δὲ Δύσις, καὶ παρὰ τὰ, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, θαυμαστὰ ἐπιτεύγματά της, βρίσκεται σὲ διαρκῆ ἀναζήτησι τῆς ταυτότητός της καὶ τῶν μορφῶν ἰσορροποῦ ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία νὰ τὴν ἐκφράζει μὲ φερεγγυότητα.

Ἀνατολὴ καὶ Δύσις ἀσφαλῶς ἔχουν τὸ δικό της ἐκάστη πολιτισμικὸ πρόβλημα, καὶ θὰ ἔλεγα καὶ δίλημμα. Ψῆλαφίζοντα. Καὶ ἀναζητεῖ ἐκάστη τὰ ἑαυτῆς καὶ ἀπο-

βλέπει εἰς τὰ τῆς ἐτέρας. Ὁ συγκλίνων πολιτισμὸς θὰ τὶς εἶχε ἐμπλουτίσει ἀσφαλῶς. Θὰ τὶς εἶχε ἀμαλγαμώσει. Θὰ τὶς εἶχε ὀδηγήσει σὲ νέα ὀράματα.

Αὐτὸ θὰ ἦταν, καὶ εἶναι καὶ σήμερα, τὸ εὐκταῖον. Καὶ ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσουν τὰ γεγονότα. Ἄλλὰ δὲν ἔγινε.

Τί ἐξάγεται, λοιπόν, ἀπὸ ὅλα αὐτά;

*

Νομίζω, ὅτι δύο εἶναι οἱ συμπερασματικὲς διαπιστώσεις ἐν προκειμένῳ:

α) Μέσα στὴ χιλιετία ποὺ πέρασε ἡ Δύσις εἶχε, ὅπως εἶπα, τὶς δικές της ὑψηλὲς πολιτισμικὲς ἐπιδόσεις. Ἄλλὰ δὲν ἀπέφυγε τὰ λάθη, τὶς υπερβολές, τὶς λανθασμένες ἐπιλογὲς δράσεως, ποὺ ἔδωσαν πρὸς τὰ ἔξω λανθασμένη τὴν εἰκόνα τοῦ βιουμένου πολιτισμικοῦ της γίνεσθαι.

Ἀντιθέτως, ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολή, ὑστερήσασα ἴσως, γιὰ χίλιους δυὸ λόγους, σὲ ἐντυπωσιακὰ πολιτισμικὰ δρώμενα, ἔδωσε ἐν τούτοις τὸν καλλίτερο ἑαυτό της, προκειμένου νὰ βγεῖ ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδά της, κυρίως στὸ δεύτερο ἥμισυ τῆς χιλιετίας, καὶ παρουσίασε μιὰ ὑποδειγματικὴ στάση εἰρηνόφιλης ὑπαρξιακῆς αὐτοάμυνας, ἀλλὰ καὶ περιφρουρήσεως τῆς πολιτισμικῆς της παρακαταθήκης. Ἡ ἔξωθεν βουλμία ὑπῆρχε. Ἄλλ' ὁ πολιτισμὸς της ἔμεινε ἀνέπαφος. Καὶ ὁ δυναμισμὸς της ζωντανὸς καὶ πάντοτε ἐνεργὸς καὶ ἔτοιμος σὲ μετάδοση.

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι Ὁρθόδοξος Ἀνατολή καὶ Εὐρωπαϊκὴ Δύσις δὲν μποροῦν νὰ κινοῦνται μέσα στὴ σφαῖρα τῆς ἀπολυτότητος, δηλ. τοῦ μαύρου καὶ τοῦ ἄσπρου. Στὸ χῶρο τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὑπάρχει (ἢ τουλάχιστον δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει) μαῦρο καὶ ἄσπρο, οὔτε μαῦρο ἢ ἄσπρο, οὔτε μαῦρο ὑπὲρ τὸ ἄσπρο, οὔτε σήμερα μαῦρο καὶ αὔριο ἄσπρο. Ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει συνάντησις, συναλληλία, συνανέλιξις. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ γιὰ τὴν Ἐνούμενη σήμερα Εὐρώπη. Καὶ ὅσο πιὸ γρήγορα γίνεαι αὐτὸ ἀντιληπτό, τόσο τὸ καλλίτερο γιὰ ὅλους.

β) Ἡ δευτέρα διαπίστωση εἶναι, ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ τὰ πολιτιστικὰ δρώμενα ἔχουν ἓνα κύκλο ἀπὸ πρόσωπα, γεγονότα καὶ καταστάσεις ποὺ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ μόνιμα, ποὺ εἶναι μεταβλητά, παροδικά, μετεξελίξιμα, ἢ καὶ δυνάμενα νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὸ προσκήνιο. Ἀντίθετα, στὸν γνήσιο κορμὸ κάθε πολιτισμοῦ ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο μόνιμο, σταθερό, ἀμετάβλητο, καὶ θὰ ἔλεγα ἀθάνατο καὶ αἰώνιο. Αὐτὸ κάμνει τὸν πολιτισμὸ ἀδιάβρωτο ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ ἀφθαρτο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἐπιβουλὴ. Οἱ πραγματικοὶ πολιτισμοί, οἱ καθαρὲς κατακτήσεις τοῦ πνεύματος, «μένουν εἰς τὸν αἰῶνα».

* * *

Ἐπιτρέψτε μου νὰ κατακλείσω τὴν ὀμιλία μου μὲ μιὰ ἐντυπωσιακὴ διαπίστωσι τῶν τελευταίων αὐτῶν ἡμερῶν, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Τουρκία καὶ εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν μονιμότητα τῶν ἀληθινῶν μορφῶν πολιτισμοῦ

Ἡ τουρκικὴ ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως «Yeni Yüzyıl» («Νέος Αἰὼν») σοβαρὸ ἐντυπο μεγάλης κυκλοφορίας, στὸ φύλλο τῆς 30ῆς Νοεμβρίου, δηλ. πρὶν ἀπὸ δέκα μέρες, δημοσίευσε μιὰ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν σημερινὸ Πόντο, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «*Rumlar kalmadı, Rumca Kaldı*», ποὺ μεταφράζεται ἐπὶ λέξει: «Οἱ Ρωμαῖοὶ δὲν ἔμειναν, τὰ Ρωμαίικα μένου» (τὰ ρωμαίικα σὰν γλῶσσα).

Λέγει ἡ ἐφημερίδα: Στὰ παλιὰ Σούρμενα τῆς Τραπεζοῦντος ὑπάρχουν δυὸ ὀμάδες χωριῶν, 5 σὲ ἓνα μέρος καὶ 7 σὲ ἓνα ἄλλο γειτονικὸ, μὲ συνολικὸ πληθυσμὸ 15.000 ἀνθρώπων κάθε ἡλικίας. Τὰ χωριά τους ἔλλαξαν ὀνόματα. Οἱ ἴδιοι ἐξισλαμίσθησαν. Ὑφίστανται μεγάλες πιέσεις λόγῳ τῶν ἐλληνοποντιακῶν καταβολῶν τους. Δὲν ἔχουν σχολεῖα (τουρκικὰ σχολεῖα, ἔννοεῖ). Ἐνα ἀπὸ τὰ χωριά ἔχει δυὸ δασκάλους, ἀλλὰ 11 χοτζάδες, καὶ αὐτὸ λέγει πολλά. Καὶ φυσικὰ, ἐξ αἰτίας τῆς δυσπραγίας καὶ τῆς ἐγκατάλειψης, μεταναστεύουν καὶ συνεχῶς λιγοστεύουν. Καὶ ὅμως, αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ παιδιὰ τους μιλοῦν ἐλληνικὰ στὰ σπίτια τους καὶ στὸν κύκλο τους. Λίγοι ἀπ' αὐτοὺς πῆγαν στὴν Κύπρο. Καὶ ἐκεῖ εἶδαν, ὅτι συνεννοοῦνται ἄριστα γλωσσικῶς μὲ τοὺς ἐλληνοκυπρίους, διότι ἔχουν τὴν ἴδια γλῶσσα σχεδόν, ὅπως λέγει ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητός τους. Προσωπικὰ ὁ ἴδιος ἐπισκέφθηκε τὴν Ἴμβρο. Ἀλλὰ διαπίστωσε διαφορὰ στὴ γλῶσσα, διότι, ὅπως λέγει, ἐκεῖνοι μιλοῦν (ἐλλέμικα) — καὶ τὰ προσδιορίζει σὰν ἐξελεγμένα ἐλληνικὰ — ἐνῶ ἐκεῖνος μιλεῖ παλιὰ (ἀλάζικα). Εἶναι δὲ εὐτυχής, διότι, ἐν μέσῃ Ἀττικῆς, ἡ Ἑλλάδα κράτησε τὸ ὄνομα Σούρμενα, ἐνῶ στὴν Τουρκία ἔλλαξαν τὸ ὄνομα τῆς περιοχῆς καὶ τὸ ἔκαμαν Οἶ. «Ἐμεῖς δὲν εἴμαστε Ὀφλοῦδες, εἴμαστε Σούρμενελῆδες», λέγει.

Καὶ ἡ ἔρευνα συνεχίζεται στὸ ἴδιο ὕφος, διεκτραγωδοῦσα τὴν κατάντια καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐλληνογλώσσων αὐτῶν Ποντίων. Καὶ φυσικὰ, ὁ τίτλος μένει, πάντοτε ἐνδιαφέρων καὶ καυστικός: «Οἱ Ρωμαῖοὶ δὲν ἔμειναν, τὰ Ρωμαίικα μένου».

Καὶ τὸ ἐξαγόμενον συμπέρασμα; Ἴδου αὐτό:

Τὰ πρόσωπα φεύγουν. Ἀκόμη καὶ οἱ πρωτεργάται τῶν πολιτισμῶν παραμερίζονται, ἢ καὶ στραγγαλίζονται ἀκόμη. Ἀλλ' οἱ πολιτισμοὶ καθ' ἑαυτοὺς, οἱ γνήσιοι πολιτισμοί, δὲν πεθαίνουν.

Οἱ φορεῖς καὶ ἐκφρασταὶ τους πιέζονται, πολλάκις ἐξανδραποδίζονται. Ἀλλ' ὁ πολιτισμικὸς δυναμισμὸς τους δὲν χάνεται.

Οί πολιτισμοί μποροῦν, μεσοπρόθεσμα, νὰ συγκαλύπτονται, νὰ ἀμαυρώνονται, νὰ θάπτονται. Ἄλλὰ δὲν ἐξαφανίζονται, δὲν πεθαίνουν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀληθινοί.

Τὰ Σούρμενα τῆς Τραπεζοῦντος, μὲ τὴν ἐπιβιώνουσα ἑλληνικὴ γλῶσσα, εἶναι ἢ πιὸ εὐλαλῆ ἀπόδειξις τῆς πραγματικότητος αὐτῆς.

* * *

Κυρίες καὶ Κύριοι.

Ἄς ἐπανεέλθουμε στὴ γηραιά μας ἡπειρο καὶ στοὺς Εὐρωπαίους ἐταίρους μας.

Ἐμεῖς, οἱ Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι, στὴν Εὐρώπη δὲν διατρέχουμε τέτοιο κίνδυνο ταφῆς ἢ ἀφανισμοῦ. Πέρασαν οἱ ἐποχὲς ἐκεῖνες. Ἴσως ἀπὸ τὶς σχέσεις μας καὶ τὸν συγχνωτισμὸ μας μὲ τὴν Εὐρώπη, νὰ σημειωθοῦν ἐπιδράσεις, μετεξελίξεις, ἢ ἀκόμη καὶ μερικοῦ χαρακτῆρος ἀλλοτριώσεις. Ἄλλὰ δὲν κινδυνεύουμε νὰ χάσουμε τὴν ἑλληνορθόδοξη ταυτότητά μας καὶ νὰ ἀφανισθοῦμε.

Ἀντιθέτως. Ἔχουμε ὅλες τὶς προϋποθέσεις μόνιμης παρουσίας καὶ μαρτυρίας τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ μας. Ἀρκεῖ νὰ ξεύρουμε τί διαθέτουμε, τί κατέχουμε, πῶς τὸ κατέχουμε, πῶς θὰ τὸ διατηρήσουμε, πῶς θὰ τὸ μεταδώσουμε καὶ πῶς θὰ τὸ καταστήσουμε εὐληπτο καὶ προσληπτὸ ἀπὸ τὸν σύγχρονο εὐρωπαῖο ἀδελφὸ μας.

Ἴδου ὁ οὐσιαστικὸς προβληματισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας σήμερα.

Ἡ Ὀρθοδοξία μας πρέπει νὰ προσδιορίσει ποῦ καὶ πῶς νὰ τοποθετηθεῖ:

Ὅχι, πάντως, ἔναντι τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ μέσα στὴν Εὐρώπη. Καὶ ὄχι σὰν ξένη καὶ φιλοξενούμενη, ἀλλὰ πλησίον τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀτόμου, τοῦ καὶ ἐταίρου μας. Καὶ ἐπὶ ἴσοις ὅροις, σήμερα, στὸ τέλος τῆς χιλιετίας, καὶ ἐφ' ἐξῆς. Καὶ τοῦτο, ἂν θέλει νὰ ἀποβεῖ ὄραμα καὶ στοιχεῖο ἀναφορᾶς, γιὰ μιὰ σωστὴ ἀποτίμηση τῆς χθὲς καὶ γιὰ μιὰ θετικὴ προοπτικὴ τῆς αὔριο.